

ILM FAN XABARNOMASI

Ilmiy elektron jurnali

“XARAJATLAR – MAHSULOT HAJMI – FOYDA” TAHLILI

Tillayev Farhodbek Sardorbek o'g'li

Annotatsiya. Hozirgi kundagi globallashuv boshqaruv hisobining shakllanishi va rivojlanishini har tomonlama chuqur tadqiq etishni taqozo qiladi. Bunga istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan hisoblangan boshqaruv hisobi ayrim iqtisodiy adabiyotlarda 23 turlicha, hatto bir-biriga qarama-qarshi tarzda talqin qilinayotganligi ham sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga olimlar o'rtasida hozirgi qadar boshqaruv hisobining fan sifatidagi konsepsiyasi bo'yicha yagona bir fikrga kelinmagani yaqqol namoyon bo'lmoqda. Fikrimizcha, ushbu masalalarda yagona bir fikrga kelish va mualliflik qarashini belgilab olishda nafaqat mamlakatimiz olimlarining boshqaruv hisobi shakllanishi hamda evolyusiyasiga oid tadqiqotlaridan, balki rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bu boradagi ilg'or tajriba va yondashuvlaridan foydalanish ham maqsadga muvofiq.

Kalit so'zlar. Boshqaruv hisobi, iqtisodiyot, foyda, tahlil, mahsulot, korxon

KIRISH

Xorijlik bir gurux olimlar boshqaruv hisobi yuzaga kelishini buxgalteriya hisobining tarixiy shakllanishi doirasida o'rganishgan. Ular buxgalteriya hisobi o'z shakllanishi va evolyusiyasida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan, deb hisoblashadi. Ushbu ma'lumotlarni tahlili buxgalteriya hisobining shakllanishi va evolyusiyasi bosqichlari asosan bir biriga mos kelishi, boshqaruv hisobining tarixan yuzaga kelishi korxonalarda xuquqiy hamda iqtisodiy munosabatlar paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatmoqda. Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda boshqaruv hisobi kameral buxgalteriya asosida yuzaga kelgan, degan fikrlar ham uchraydi. Masalan, professor G.Al'termann fikricha, «Kameral buxgalteriya avvaldan belgilangan smeta (byudjet) asosida ishlab chiqarishning borishini nazorat qilishni maqsad qilib qo'yadi. Boshqaruvchilar mavjud iqtisodiy xolatni xisobga olib, kelgusi yil uchun byudjetlar tuzadi va unda ishlab chiqarishni boshqarishning tegishli taktikasini ishlab chiqadi». —Ekomonologiyal fanida tadqiqot ob'ekti sifatida smet (byudjet), buxgalteriya va nazoratni o'rgangan Rossiyalik professor L.I. Gomberg smetani xo'jalik hisobi bilan bog'lagan va rejalashtirish vositasi sifatida qaragan, buxgalteriya faoliyati asosida sabab-oqibat yotadi, deb hisoblagan va nazoratning dastlabki hamda yakuniy nazorat turlarinigina tan olib, uni xo'jalik faoliyatining korxonalariga manfaatlariga mos kelishini ta'minlovchi jarayon sifatida ta'riflagan. Professor A.P. Rudanovskiy esa, schyotlar rejasiga byudjet schyotlarini kiritish 24 taklifini ilgari surgan va har bir xo'jalik jarayonini byudjet bilan bog'lab, mazkur jarayonni byudjetlashtirish, deb atagan. Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda boshqaruv hisobi tarixan kapitalistik jamiyatda tijorat siri tufayli yuzaga kelgan va shuning uchun ba'zan uni —maxfiy hisobl deb ham ataladi, degan fikr ham uchraydi. Bu fikr qisman to'g'ri. Chunki boshqaruv hisobini paydo bo'lishiga faqatgina tijorat siri emas, balki ishlab chiqarishning tez sur'atlarda o'sishi va boshqaruv tizimida ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi ham sabab bo'lgan. Ixtisoslikka oid adabiyotlarni o'rganish Rossiyalik yetuk iqtisodchi olimlar boshqaruv hisobining shakllanish tarixiga o'z asarlarida batafsil to'xtalganligini tasdiqladi. Professor I.G.Kukukinai fikriga ko'ra, "Ilk bor 1875 yilda Britaniya ijrochi direktorati memorandumida boshqaruv hisobiga tamal toshi qo'yilgan. Boshqaruv hisobi tizimi birinchi bo'lib, XX asrning birinchi yarmida Shimoliy Amerikaning to'qimachilik va temir yo'l korxonalarida ishlab chiqilgan. Keyinchalik esa tamaki mahsulotlari, fotoplyonka va un ishlab chiqarish korxonalarida joriy etilgan". Iqtisodchi olim V.E.Kerimov boshqaruv hisobining paydo bo'lishi hamda shakllanishini kal'kulyasiya va ishlab chiqarish hisoblarining rivojlanish tarixi doirasida chuqur o'rgangan. O'rganishlari natijasida boshqaruv hisobi kal'kulyasiya hisobining asosida paydo bo'lgan, degan xulosaga kelgan. N.P.Kondrakov esa "Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakat-larda kal'kulyasiya hisobini takomillashtirish maqsadida yangi

usullar–ma'suliyat markazlari bo'yicha xarajatlar hisobi, —standart-kostl va —direkt-kostingl tizimi bo'yicha tannarxni kal'kulyasiyalash qo'llanila boshlandi va u kal'kulyasiya hisobini ishlab chiqarish hisobi tizimiga aylanishiga olib keldi. Ishlab chiqarish hisobi tizimining keyingi rivojlanish bosqichida mazkur tizimda buxgalteriya hisobidan tashqari, rejalashtirish, nazorat qilish, tahlil etish, qarorlar qabul qilish kabi funksiyalar qo'llanila boshlandi va oqibatda uning asosida boshqaruv hisobi tizimi paydo bo'ldi", deb yozgan. 25 Iqtisodiy adabiyotlar tahlili bu boradagi tadqiqotlar hozirgi kunda ham davom etayotganligini ko'rsatmoqda. Boshqaruv hisobining O'zbekistonda mustaqillik yillaridagi rivojlanishi masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, bu boradagi o'rganishlar quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatishga imkon bermoqda: dastlabki bosqich (1990–2010 yillar) – bu davrda boshqaruv hisobiga oid bilimlar bir tizimga solindi va xalqaro tajribaga asoslanib, xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalarda qo'llanila boshlandi; keyingi bosqich (2010 yildan–hozirga kungacha bo'lgan davr) – ushbu davrda mamlakatimiz korxonalarida boshqaruv hisobi keng joriy etila boshlandi. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, boshqaruv hisobi o'zining tarixiy taraqqiyot yo'lida shakllangan va ilmiy-uslubiy asoslarga ega tizim hisoblanadi. U sanoatning rivojlanishi, ishlab chiqarish sharoitlarining o'zgarishi va tez sur'atlarda o'sishi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan. Bu holat uning boshqaruv qarorlari qabul qilishning asosiy vositasi sifatida yuzaga kelishiga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyovning Oliy majlisga Murojaatnomasi//Xalq so'zi, 2020 yil 25 yanvar.
2. R.I.Israilov, B.Yu.Maxsudov Boshqaruv hisobi: o'quv qo'llanma. ... 2020. 261b.